

XIX. YÜZYIL ÖZBEK EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

GÖNÜL ALPAY

XIX. yüzyılda Orta Asya uluslarının batı edebiyatı ve uygarlığı ile karşı karşıya gelmeleri, onların hayat ve edebiyatında önemli değişiklikler yapmıştır. Bu uluslardan Azerbeycanlılardan Mirza Fethali Ahundov, Mirza Ali Ekber Tairzade (Sabir), Tatarlardan Abdulla Tokay¹, Kayum Nasirî, Kazaklardan Abaî Kunanbaev, Çokan Velihanov, Taciklerden Ahmed Daniş, Karakalpaklardan Berdak gibi sanatçılar yetişmiştir². Ancak saat ve edebiyattaki bu değişikliklerin kökenlerinin daha önceki devirlerde başladığına ve başka dış etkenlerin de bu değişimlerde rolü bulunduğuna burada işaret etmek gerekir³.

¹ Bu şair için ayrıca bkz. Ayaz İshakı, Edil - Ural Şairi Abdullah Tokay, AYB, 1933, sayı 16, s. 190-192.

² Kerimov, Mukimî, s. 7.

³ Halkçı Azeri Edebiyatı ve Mirza Fethali Ahundov için bkz. Selim Refik, Son Devir Azeri Edebiyatı, AYB, 1932, sayı 1, s. 27-34. Ayrıca Mirza Fethali Ahundov için bkz. A. Caferoğlu, Mirza Fethali Ahundov, AYB, 1933, sayı 24, s. 436-443; - - - , Mirza Fethali Ahundzade hakkında bir vesika, AYB, 1934, sayı 26, s. 41-45; Özbek edebiyatı için bkz. J. Eckmann, Çağatay Edebiyatının son devri (1800-1920), TDAY-Belleten, s. 20-29; - - - , Die Tschaghataische Literatur, Fundamenta II, s. 356-359. Ayrıca Osmanlıların ve Kırım Tatarlarının Türkistan üzerindeki etkilerinin yanı sıra Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarında atılan adımların önemini de burada belirtmek gerekir. Bu atılan adımlar arasında, öncelikle Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim Han (1865-1910)'ın kültür ve sanat hayatına bir sanatçı olarak getirdiği canlılık ve onun sanatın her dalındaki sanatçıları koruması, onları teşvik etmesi, 1874'de taş basması olarak ilk kez matbaanın kurulmasına önayak olmakla Hive'de yayın faaliyetinin gelişmesini ve ulusunun yerli dilde ucuz kitaplar elde edebilmesini sağlaması gibi çabaları sayılabilir. Hatta ünlü tarihçi Agehî (1809-1874) ve ilk kez o sahanın klasik musiksinde notaların yazılması için bir sistem bulan şair, hattat, heykeltıraş ve müzisyen Pelvan Niyaz Muhammed Mirza Bahşi Harezmi (1825-1899)'nin onun sarayında bulunduğu da belirtilmeden geçilemez. Buhara Emirliğinde ise hem bir şair hem de bir tarihçi ve politikacı olan Muhammed Şerif Can Mahdum (1865-1931)'un sanatçı bir lider olarak gençler üzerindeki etkisi ve kültür hayatına getirdiği canlılığı da unutmamak gerekir. (bkz. E. Allworth, Intellectual and Literary Changes, Central Asia A Century of Russian Rule, s. 354-357)

İşte XIX. yüzyılın ikinci yarısında Özbek edebiyatında da yeni bir dönem başlamış, Furkat, Mukimî, Zevkî, Muhyî, Ümidî, Kâmil Harezmi gibi şairlerle yeni Özbek edebiyatı doğmuştur.

Bu genç şairlerle XIX. yüzyılın 2. yarısından sonra meydana gelen bu yeni edebiyattan önce, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda cansız ve hamlesiz bir şekilde devam etmekte olan klasik edebiyat, Hokand Hanı Ömer Han (1810-1821)'in gayretiyle birdenbire canlanmıştı. Ömer Han, sarayında 70 kadar şair ve sanatçıyı toplamış, kendisi de Amîr mahlası ile Çağatayca ve Farsça gazeller yazmıştır. Onun gibi, Han mahlası ile şiirler yazan oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842) zamanında da klasik edebiyat bu canlılığını koruyabilmiştir.⁴ Şirali Han (1842-1845) ve onun oğlu Hüdâyâr Han da aynı klasik edebiyat geleneğini devam ettirmişlerdir.

Kerimov, bu edebiyatın saray tarafından korunan, bir aristokrasi edebiyatı olduğunu ileri sürer. Bu edebiyat, toplum problemlerinden ve günlük yaşantıdan uzak, kendi içine kapanık bir edebiyattır. Sadece zevk, eğlence gibi temaları işlemekte; daha çok söz oyunları gibi hünerlerle beslenmektedir. Bu yüzden de şairler anlamdan çok şeklin önem kazandığı eserler yazmaktadırlar. Bu edebiyatın en önemli ortak yönü nazireciliktir. Bu yüzden, bu edebiyata "nazîre-gûylık" veya "peyrev edebiyatı" da denir. Şair Fazlî-i Namaganî'nin topladığı Mecmuatü's-şuara-i Ömer Hanî adı verilen mecmua buna güzel bir örnektir⁵.

Hokand sarayındaki bu durum Hive sarayında da aynı şekilde devam etmiştir. Kongratlar devrinde, kendisi de bir şair olan Muhammed Rahim Han (1806-1825) saltanatı zamanında yeni bir hamle yapan klasik Çağatay edebiyatı, Allah Kuli Han (1825-1842), Rahim Kuli Han (1842-1846), Muhammed Emin Han (1846-1856), Seyyid Muhammed Han (1856-1865) devirlerinde bu canlılığını korumuştur⁶. Firûz mahlası ile şiirler yazan Seyyid Muhammed Rahim Han II (1865-1910) ise tıpkı Ömer Han gibi sarayına sanatçıları toplamış ve böylece saraya bağlı klasik bir edebiyatın ortaya çıkmasına önyak olmuştur. Onun etrafında toplanan şairler de Ömer Han'ın şairleri gibi, onun şiirlerine nazireler yazmışlardır. Bu şiirler, Ahmed Tabibî adlı bir şair tarafından Mecmuatü's-şuara-i Firûz Şahî adlı bir mecmuada toplanmıştır⁷.

⁴ F. Köprülü, Çağatay Edebiyatı, I A, 24. cüz, s. 322.

⁵ Kerimov, aynı eser, s. 15. Adı geçen bu mecmua H. 1299'da İstanbul'da Divan-ı Emir ya da Mecmuatü's-şuara-yı Asya-yı vüsta adıyla taşbasması olarak basılmıştır.

⁶ Köprülü, aynı eser, s. 321.

⁷ Kerimov, aynı eser, s. 15; Köprülü, aynı eser, s. 321, J. Eckmann, "Çağatay edebiyatının son devri (1800-1920)", TDAY-Belleten, s. 128.

Kerimov, XIX. yüzyılın ilk yarısında görülen ve XV. yüzyılın cansız bir kopyesi olan bu saray edebiyatı geleneğinin yanı sıra başka bir tür edebiyatın da gelişmekte olduğuna işaret eder⁸. Saray edebiyatından uzaklaşma isteği, bu yeni akımın önemli bir özelliğidir. Bu akım XIX. yüzyılın başlarında Mahmur, Gülhanî, Hazık, Munis, Harezmi ve Agehi'lerle başlayarak Furkat, Mukimî ve arkadaşlarına kadar uzanmıştır.⁹ Fakat, Köprülü ve E. Allworth bu sayılan şairlerin de klasik Çağatay edebiyatını devam ettiren şairler olduğunu belirtmektedirler¹⁰. Ancak Eckmann bu şairlerle birlikte bazı yeniliklerin şiire girdiğinden söz etmekte ve onların yarattığı edebî hareketi "cedidçilik" diye adlandırmaktadır¹¹.

Burada hemen belirtmelidir ki XIX. yüzyılın ikinci yarısında görülen bu edebî gelişme, ne Kerimov'un söylediği gibi klasik edebiyatın dışında başka bir gelişmedir, ne de Köprülü'nün belirttiği gibi klasik edebiyatın bir devamıdır. Çünkü Furkat (ö. 1909) ve arkadaşları bir taraftan eski edebiyat geleneklerini devam ettirirken, diğer taraftan yeni bir hayata doğru açılırlar. Bu yüzden de eski ile yeni arasında gidip gelirler; eski şiirin geleneklerine uyarak gazel, murabba, muhammes ve müseddes gibi eski şekillerle şiirler yazarlar. Birbirlerinin ve klasik şiirin eski üstatlarının şiirlerine nazireler yazar, gazellerine muhammesler bağlarlar. Klasik edebiyatın dilini, hayal sistemini, mazmunlarını şiirlerinde kullanırlar. Yani, bu şairler klasik kültürle beslenmiş ve estetik bakımından şiirlerinin temelini bu kültürün üzerine kurmuşlardır. Eserlerinden, onların Nevaî (ö. 1501), Camî (ö. 1492), Fuzulî (ö. 1556), Bîdil (ö. 1721), Hafız, (ö. 1389), Sadî (ö. 1291), Mahmur (XVIII. yy. sonu - XIX. yy. başı) gibi şairleri çok iyi bildikleri anlaşılıyor. Eski büyük şairler, onlar için hâlâ izlenecek mükemmel birer örnektirler. Örneğin Nevaî'nin üç, Camî, Fuzulî ve Mahmur'un birer gazeline muhammesler bağlayan Mukimî (ö. 1903), Nevaî ve Camî'ye özel bir yakınlık duyar. Özellikle Camî'nin bir gazeline bağladığı "مكى يانه" adlı muhammesi, onun Camî'yi kendine üstat olarak seçtiğini gösterir¹². Furkat de Nevaî, Hafız, Sadî ve Bîdil'i baştan başa okumuş, Nevaî'nin üç, Fuzulî'nin bir, Meşreb (ö. 1711)'in iki gazeline muhammes bağlamıştır¹³. Muhyî (ö. 1911), Zevkî (ö. 1921), Ümidî (ö. 1905/1906) gibi çağın diğer şair-

⁸ aynı eser, s. 16.

⁹ aynı eser, s. 17.

¹⁰ Çağatay Edebiyatı, İA, 24. cüz, s. 321-322; E. Allworth, aynı eser, s. 360.

¹¹ aynı eser, s. 141.

¹² Kerimov, aynı eser, s. 211, 213, 217, 237-238.

¹³ Halid Resul, Tanlangan eserler, Furkat, C. II, s. 82-89.

leri de aynı yolda yürümüşlerdir. Onların eskiye bağlılığı birbirlerinin gazellerine nazireler yazmalarında ve muhammesler bağlamalarında da görülür. Örneğin Mukimî, Furkat'ın "Keşmirli kızga", "Közlerin", "İntizar öltürgüsü", "Kem kem bolur" gazellerine, ayrıca çağın diğer şairlerinden Muntazır (ö. ?), Kâmi (ö. 1922), Almaî (ö. 1891) ve Zevkî'nin gazellerine, Hokandlı şair Yarı (1853-1944) ise yine Furkat'ın "Keşmirli kızga" adlı gazeline, Ümidî, Meşreb'in gazeline muhammesler bağlamışlardır¹⁴. Eski Eserlerin hâlâ değerini yitirmediği de Almaî'nin Özbek diline ilk kez Kelile ve Dimne'yi çevirmesinden anlaşılmaktadır.¹⁵ Ne var ki, eskiye bağlılıklarına rağmen, bu şairleri, o sırada hayatın tüm getirdikleri, yeni bir sanata doğru yöneltmektedir. Bu sırada gerek Rusların aracılığı ile tanıdıkları batı kültürü ve uygarlığının, gerekse Türkiye'den gelen yeni düşüncelerin etkileri artık kuvvetle duyulmaya başlamıştır. Bütün bunların yanı sıra, tarihî ve politik koşullar da Buhara Hanlığının 1868, Hive Hanlığının 1873, Hokand Hanlığının 1876'da Rusya'ya bağlanmasıyla birdenbire değişmiştir. Bütün bu değişikliklerin günlük hayatı ve ekonomiyi etkilemesi olağan olduğu gibi, edebiyatı etkilemesi de kaçınılmaz bir sonuç olmuştur.

Böylece Osmanlı sahasında daha önce başlamış olan bir takım edebî değişiklikler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'a da atlamaya başlar. Ancak Özbek edebiyatının, Osmanlı edebiyatının geçirdiği aşamaları otuz yıl kadar geriden izlediği burada belirtilmelidir. Osmanlı edebiyatının böyle bir öncelik kazanması, Osmanlı İmparatorluğunun politik, ekonomik koşulları yani siyasî ve idarî bütünlüğü ve batı dünyasıyla daha yakından ilişkiler kurması ile ilgilidir. Bir kere, Osmanlı İmparatorluğunda öğretim ve eğitim çok erken bir zamanda batıya yönelmiştir. Yeni bir öğretim sistemi içersinde rüştiyeler, Mühendishane ve Tıbbiye daha 1839'dan önce, batı dilleri ve kültürünü öğreten Tercüme odası ve bir Türk akademisi niteliğini taşıyan Encümen-i danîş 1839'da, Maarif-i umumiye nezareti ise 1848'de kurulmuştu¹⁶. Bütün bu kurumların yeni bir hayatın ve insanın doğmasında büyük rolleri olmuştur.

Ayrıca 1856'da Islahat Fermanı'ndan sonra, Osmanlı ülkesinde uygarlık ve uygar olma, milliyetçilik, İslâmcılık gibi bir takım yeni düşünce ve ideolojiler doğmaya başlamış; 1832'de başlayan ve 1851-1861 yılları arasında gelişmekte olan gazetecilik de bu düşünce ve ideolojilerin yayılmasına yardım etmiştir.

¹⁴ Kerimov, aynı eser, s. 191, 196, 207, 228-229, 231-233, 235, 278-279; Halid Resul, aynı eser, C. II, s. 90-92.

¹⁵ Kerimov, aynı eser, s. 282.

¹⁶ A. H. Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 79, 112-114.

Artık 1862 yılında ülkede Ceride-i Havadis, Takvim-i Vakayi, Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkâr adlı dört gazete yayınlanmaktadır¹⁷. Böylece sanatçılar ve yazarlar kendilerini birdenbire büyük bir kütlenin karşısında bulmuşlar; bunun sonunda yazar, belli ve küçük bir guruba seslenen bir kişi olmaktan çıkmış; etki alanının değişmesi nedeniyle sanat eserinin kendisi de değişmeye başlamıştır. Böylece gazete yolu ile yeni bir dil doğmuş, çeviri veya yerli roman ve tiyatro eserlerinin, çeşitli makalelerin veya bilimsel yazıların yazılması ve bu gazetelerde yayınlanmasıyla yeni yeni edebiyat türleri ortaya çıkmıştır¹⁸. Şinasî, 1859 yılında Tercüme-i manzume adlı bir kitapta batı şiirlerinden yaptığı çevirilerini toplamış; 1860'da Tercüman-ı Ahval'de Şair Evlenmesi adlı tiyatro eserini yayınlamıştır¹⁹.

Bu şekilde gazete sadece günlük haberleri bildirme aracı olmaktan çıkarak, düşünce hayatında daha 1860'larda yapıcı bir rol oynamaya başlamıştır. Okuyucu vatan, millet, insanlık, hürriyet, adalet, hak gibi bir takım kavramlarla karşı karşıya gelmiş ve bütün ülkeyi saran ortak bir düşünce atmosferi yaratılmıştır. Bu dönemlerde, Tanpınar'ın diliyle politikacılar ve sanatçılar gazeteden yetişmişlerdir²⁰.

Bütün bunların yanı sıra, batıdan İstanbul'a gelen yabancıların ve İstanbul'da bulunan yabancı elçiliklerin de Osmanlı İmparatorluğunda eski hayatın kökünden sarsılmasında büyük payları vardır. Daha 1842'de yabancı topluluklar İstanbul'a gelip temsiller vermişlerdir. Genç Abdülmecid (1839-1861) Dolmabahçe Sarayının yanında küçük bir tiyatro binası yaptırmış; sarayda bir orkestra kurdurmuş; saray hanımları da doğu musikisinin yanı sıra batı musikisini öğrenmeye başlamışlardır²¹.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılıyor ki daha 1860'dan önceki yıllarda Osmanlı İmparatorluğunda hayat kökünden sarsılmış; buna paralel olarak edebiyata yeni edebî türler girmeğe başlamış; insan ve değerleri üzerine düşünceler değişmiş; bu değişikliklere paralel olarak, Osmanlı düşünürleri ve sanatçıları dili bir problem yapmış; onun üzerinde bilinçli uğraşılarda bulunmuş; yeni yeni gramer ve lügat kitapları yazmışlardır²². Görülüyor ki edebiyatın

¹⁷ A. H. Tanpınar, aynı eser, s. 185.

¹⁸ aynı eser, 185-188.

¹⁹ aynı eser, s. 166-167, 178.

²⁰ aynı eser, s. 216.

²¹ aynı eser, s. 100-101; R. A. Sevengil, Saray Tiyatrosu, IV, s. 18-23 v.d.

²² A. S. Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları, s. 163-168.

içinde başlamış olan bu değişiklikler, sadece günlük hayatın tesadüfî değişikliklerinden esinlenerek ortaya çıkmamıştır. Örneğin, Şinasi kendi düşüncelerini dile getirmek için, bilinçli olarak, yeni bir dil aramış ve eski şiirin hayal sistemi ve mazmunlarının zengin anlatım gücünden uzaklaşarak, daha kısa fakat daha sade bir dil kullanmıştır. Şemsettin Sami, Ali Suavi, Ahmet Mithat, Münif Efendiler dil ve imlâ meseleleri ile bilinçli olarak uğraştıkları gibi Ali Paşa da resmen bu konuları ele almış bulunmaktaydı²³.

Oysa Türkistan'da XIX. Yüzyılın ikinci yarısında henüz eski eğitim sistemiyle, yani medrese usulüyle öğretim yapılmaktaydı²⁴. Örneğin, Furkat ve arkadaşları, hep medrese sisteminde öğrenim görmüş kimselerdi. Hatta refom hareketlerinin babası diye anılan Özbek aydını şair ve âlim Katta Kurgan'lı Nimetullah oğlu Mirî (ö. 1897) dahi öğrenimini eski kültüre ve eski öğretim sistemine göre yapmıştı²⁵. Ancak bazı soylu ve zengin ailelerin çocukları, hanlar veya mirzaların bazıları Moskova ve Petersburg'daki Rus üniversitelerinden yetişmişlerse de bu tarz eğitim görmüş kişiler özellikle o devrin Özbek sanatçıları arasında hemen hemen yok gibidir. Ayrıca 1883 yılında, Yani Osmanlılardan 51 yıl sonra Taşkent'te "Türkistan vilâyetinin gazetesi" adlı ilk gazete yayınlanmağa başlamıştır²⁶. Müslüman memurların okumalarının zorunlu olduğu bu gazetede 1890'da 600, 1896'da 700 nüsha çıkarılmıştır.²⁷ Bu gazetede bazı Özbek sanatçıları ve yazarları da yazılar yazmıştır. Fakat

²³ A. S. Levend, aynı eser, s. 160-167.

²⁴ 1884-1906 arasında Kırım ve Türkistan'da ilk kez yeni sistemde okulların açılması hakkında bkz. Abdullah oğlu Hasan, İsmail Bey Gaspinski, AYB, 1933, sayı 16, s. 170-175. Ayrıca, ancak 1905'den sonra Türkistan'da köklü bir şekilde yeni bir anlayışla eğitim faaliyetlerinin başlaması, yeni okullar açmak, gazeteler çıkarmak, yeni kitaplar yazmak, gibi düşüncelerin uyanması hakkında bkz. Dr. A. N. Hakimbay, Türkistan'ın Buhara ülkesinde dil meseleleri, AYB, 1934, sayı 31-32, s.289. Ayrıca Müfti Mahmud Hoca Behbudî'nin ilk kez 1903'de Semerkant'ta, Özbek Kari Abdürreşid Hanoğlu'nun 1901 de Taşkent'te, 1909'da da ilk kez Buhara'da Abdül vahid Münzim'in kendi evinde yeni sistemde bir okul kurduğu bilinmektedir. Bu Türkistanlı aydınların giriştiği faaliyetlere "cedidçilik" adı verilmiştir. Görüldüğü gibi Türkistan'da yenileşme çabaları daha çok yirminci yüzyılın başlarında yoğunlaşmıştır. (bkz. E. Allworth, aynı eser, s. 363-365).

²⁵ E. Allworth, aynı eser, s. 362.

²⁶ Zeki Velidi Togan, Türk İli (Türkistan) Tarihi, s. 501; aynı yılda Kırım'da İsmail Gasprah tarafından Terceman gazetesi kurulmuştur. Rusya'da ilk defa Türkçe olarak 1875'de Bakû'de haftalık İkinci gazetesi ile 1877'de Tiflis'de Ziya-ı Kafkasya ve Keşkül adlı haftalık gazete ve dergiler çıkarılmıştır (bkz. A. S. Levend, aynı eser, s. 305). Müfti Hoca Mahmud Behbudî de 1913-1915 arasında Ayine adlı bir dergiyi Semerkant'ta çıkarmıştır. bkz. (E. Allworth, aynı eser, s. 363).

²⁷ Z. V. Togan, aynı eser, s. 503.

bu yazılar, daha çok Ruslarla ve Rus uygarlığı ile ilgili yazılardır. Örneğin, Mirza Buhari'nin Bakû, Kharkof, Moskova ve Petersburg seyahatı hatıraları, Settâr Han Abdulgaffarov'un, Şair Furkat'in, Hüdayar Hanın oğlu İbniyemin Bek'in hayat hikâyeleri, özellikle Ruslarla ve Rus uygarlığı ile karşılaşmalarına ait hatıraları bu gazetede yayımlanmıştır²⁸. Z. V. Togan, bu gazetenin dilinin bozuk olduğunu söyler. Gazetenin Müdürü Ostroumov'un, Sartiye adını verdiği bu dili Kazakça ve Tatarca'dan ayırmak isteğiyle nasıl bozduğunu Z. V. Togan şöyle anlatır: "Meselâ Makalelerde "Kelgen", "toqtay turgan", "tilegen", "büyük", "pek", "güzel", "balıq", "geçinir", "et satar", gibi kelimeler olursa bunlar Tatarca ve Kazakçadır diye kızar ve "kılgan" "tokhtaydürgân", "khohlegân", "kâtte", "cûde", "çiraylık", "belîg", "zende-gârçilik qılır", "goşt furuşlug qılır", diye tashih edermiş. Yabancı kelimelerdeki "o" harfine mukabil arabî yazıda "a" kullanmak (meselâ "vagon", "poezd" yerine "vagan", "fayiz") âhengi Taşkent şehri abalisinin telâffuzuna göre bozmaktaki mübalâğa daha ziyade Ostroumov gazetesi zamanında takarrür etmiştir. Yoksa Khokand, Khiyva edip ve muharrirlerinin eserlerindeki dil, eski Çağatay ananesini ve düzgünlüğünü oldukça muhafaza ediyordu"²⁹. Şu halde, XIX. yüzyılda Özbekçe edebî eserlerin dilinde görülen değişikliklerin bir kısmı dışardan zorlamayla yapılmış, diğer kısmı ise yeni bir yaşantının ve günlük hayatın edebiyata yansımaları sonucunda yeni konuların işlenmesi nedeniyle mahalli şivelerden ve günlük hayatta konuşulan dilden alınan kelimelerle ortaya çıkmıştır. Bu değişikliklere, yeni uygarlıktan esinlenerek yazılmış eserlerde kullanılan Rusça kelimeler de eklenebilir. Öyleyse 1883 yıllarında henüz bilinçli bir şekilde dil problemiyle uğraşmayan Özbek şairleri, bu problemle daha önceki yıllarda karşılaşmış Osmanlı şairlerini 20-25 yıl geriden izlemekteydiler.

1860'da Şinasi'yle verilen ilk tiyatro eserine karşılık, Özbek edebiyatında tiyatro 1913'de Taşkent'te Kalizey tiyatrosunda sahneye konulan Behdudî'nin "Peder-kûş" adlı eseriyle başlar³⁰. Gazetecilik ve basının gerçek gelişmesi ise 1905 inkilâbından sonraki yıllara bırakılır³¹. Aynı şekilde hikâye, tenkit, makale gibi edebî türler de 1913'ten sonraki yıllarda görülmüştür³².

²⁸ aynı eser, s. 502.

²⁹ aynı eser, s. 503.

³⁰ Z. V. Togan, aynı eser, s. 504.

³¹ 1905'de Kazan'da kurulan tiyatro grupları ve bu çeşitten hamlelerin Türkistan'da Kazan'dan sonra başlaması hakkında bkz. K. Mahmud Ragıp, Kazan ve Türkistan'da son musiki hareketleri, AYB, 1932, sayı 3, s. 113.

³² Z. V. Togan, aynı eser, s. 504-505.

Görülüyor ki, Eckmann'ın da belirttiği gibi³³, Furkat, Mukimî ve arkadaşlarının getirdikleri yenilik, edebî hayatı kökünden sarsacak bir nitelikte olmamıştır. Onlar bir bakıma Akif Paşa, İzzet Molla gibi şairlerle, Sâdık Rifat Paşa ve Mustafa Sami Efendi gibi yazarlarla³⁴ Osmanlı edebiyatının XIX. yüzyılın ilk yarısında geçirdiği aşamayı, aynı yüzyılın ikinci yarısında geçirmekteydiler. Furkat ve arkadaşları, klasik edebiyatın geleneği, estetik anlayışı ve klasik dilin çerçevesi içinde, yeni bir dünya görüşü, insan anlayışı, insan ve değerlerinden çok, devrin getirdiği bazı politik ve sosyal yeniliklerden ve kültür değişikliklerinden esinlenerek, eserlerinde hayata dönük yeni konular işlemişlerdir. Böylece değişik sosyal yaşantılar, yenilikler, bu arada teknik ve tekniğin pratik alandaki faydalarıyla büyülenmiş ve onları sindirmeye çalışan Orta Asya sanatçısı eski ile yeni arasında sallanmaktadır; klasik edebiyatın geleneği ve estetiği içinde, fakat bu edebiyatın belli konularından uzaklaşarak, yaşadıklarını, gördüklerini, düşündüklerini ve duyduklarını anlatmaya çalışmaktadır. Ancak Özbek sanatçıları, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı edebiyatı sanatçılarından ayıran önemli bir özellik, onların kendilerine daha çok sosyal ilişkiler ve problemleri konu olarak seçmiş olmalarıdır. Böylece onlarda kişi ilişkileri ve kişinin problemleri daha az önem kazanmıştır. Bu durum, sonraları Özbek edebiyatında bugün Özbeklerin “tenkidî realizm” adını verdikleri bir akımın doğmasına öncülük yapmıştır. Örneğin Mukimî, Tanâbçılar “arazi ölçenler”, Dadhâhım “muhtarım”, Zavadçı bay “zengin fabrikatör”, Toy “ziyafet” gibi yergilerinde o günkü hayatın aksaklıklarını yerer; devrin hem Rus hem yerli yöneticilerine çatar; din adamları ve yerli zenginlerle alay eder; vergilerdeki haksızlık; ticaretteki yolsuzlukları dile getirir³⁵. Kişi ve problemlerine ondan daha çok önem veren Furkat dahi İlm Hasiyatı, Vistavka Hususıda, Gimnaziya, Taşkend şaharında bolgan nağme bezmi hususıda gibi şiirlerinde sosyal çevre, sosyal faaliyetler ve insan başarılarını şiirin konusu yapar³⁶.

Ayrıca bu dönemde ilk kez şair Mukimî ile manzum seyahatname türünün edebiyata girdiği görülür. Kerimov, bu alanda Mukimî'den önce hiç kimsenin seyahatname yazmadığını belirtir ve Mukimî'yi daha sonra şair Tecellî ve Zev-

³³ J. Eckmann, aynı eser, s. 142.

³⁴ A. H. Tanpınar, aynı eser, s. 55-67, 85, 88-89. Ayrıca Ümidî ve Almaf gibi sanatçıların tarihle uğraşanları da Osmanlı sahasında XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Cevdet Paşa gibi tarihçileri akla getiriyor.

³⁵ Kerimov, aynı eser, s. 27.

³⁶ Halid Resul, aynı eser, s. 7-10, 11-13, 19-21, 26-29.

kî'nin izlediğini sözlerine ekler³⁷. Bir de burada Furkat'ın manzum ve mensur mektuplarının da bir seyahatname niteliğini taşıdığı, manzum mektup türünün bu dönem Özbek edebiyatının önemli bir türü olduğu ve edebiyat anlayışına bir yenilik getirdiği belirtilmelidir. Çünkü bu mektuplarda sanatçı kişi olarak kendini ilk kez somut bir şekilde ortaya koyar. Bu kişi de gerek Mukimî gerekse Furkat ve diğerlerinde görüldüğü gibi bedbaht, kötümser bir kişidir. Bu ruhsal durumun, herhalde sanatçıların içinde yaşadıkları koşullarla yakından ilgisi vardır. Bütün bunlardan başka, küçük çapta bile olsa, gazetenin Özbek edebiyatına bir takım yenilikler getirdiği, gazete yoluyla, hatıra, makale gibi başka edebî türlere de gelişme imkânlarının hazırlandığı inkâr edilemez. Ayrıca bazı şiiirlerin de zaman zaman gazetede yayınlanması, sanatçıların halk içersinde okuyucular bulmasına yardım etmiş ve edebiyatın halka yönelmesini, seslenmesini sağlamıştır. Bu yeni konuların seçilmesi ve insanın soyut bir varlık ya da sadece cins olarak değil de bir kişi olarak edebî eserlerde yansması, edebiyatın az çok Rus edebiyatı aracılığı ile batı dünyasına ve edebiyatına açılması, çok küçük çapta başlamış olan gazetecilikle, okuyucu ve sanatçı niteliğinin değişmesi, bazı batı edebiyatı türlerine gelişme imkânları hazırlanması, seyahatname türünün ortaya çıkması, manzum mektup türünün önem kazanması gibi yenilikler XIX. yüzyıl Özbek edebiyatının dilini de kaçınılmaz bir şekilde etkilemiştir. Daha önce belirtildiği gibi bazı politik nedenlerle dışardan yapılan zorlamaların yanı sıra, kqnuların hayattan ve yaşanan olaylardan seçilmesi sonucunda, sanatçılar, kendiliğinden konuşma diline yönelmişler; yeni eşyalar, özellikle yeni uygarlık araçları ve yeni hayatın getirdiği sosyal ilişkiler için yerli şivelerden ve Rusçadan kelimeler almışlardır. Bu değişiklikler, özellikle klasik dilin yetersiz olduğu noktalarda ortaya çıkmıştır. Fakat kendiliğinden ve bilinçsiz olarak dilde yapılan bu değişiklikler, o dönemde tesadüfi ve yüzeysel olsalar bile gelecekteki yeni Özbek dilinin habercisidirler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Özbek sanatçıların bir sanatçı olarak kişisel yaşantılarında görülen değişiklikler de bu sayılan yeniliklere eklenmelidir. Çünkü bu sanatçılar, artık hanlar ya da soylu aileler tarafından desteklenmemiş; hayatlarını ya sadece yazarak ya da yazı uğraşlarının yanı sıra başka işlerde çalışarak kazanmışlardır³⁸. Bu da onların, klasik edebiyatla sıkı sıkıya bağlı bir sanat hayatı geleneğini arkalarında bıraktıklarını gösterir.

³⁷ aynı eser, aynı yer.

³⁸ Örneğin, Kâmi (1866-1922) bütün ömrünü yazmakla geçirmiş; başka hiç bir işle uğraşmamıştır (bkz. Kerimov, aynı eser, s. 281, not 20). Almaî (1852-1891), ömrünü sadece yazı yazmakla geçirmiştir (bkz. aynı eser, s. 282, not 25). Ümidî (ö. 1905/1906) bazı resmî görevlerde

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Özbek edebiyatına getirilen bu yeniliklerin önemi inkâr edilemez. Bu yenilikler yeni bir hayatla birlikte yeni bir sanat anlayışının doğmakta olduğunu gösterir. Bu yüzden klasik edebiyatın çerçevesini kırmaya çalışan bu sanatçılar, daha kendi zamanlarında büyük ilgi görmüşlerdir. Böylece onların şöhretleri sadece Hokand edebî çevrelerinde yayılmamış; bütün Türkistan'ı sarmıştır. Furkat'ın "Türkistan vilâyeti gazetesi"nde 13 Mart 1891 yılında yayınladığı yazısından bu durum açıkça anlaşılmaktadır³⁹. Şu halde, bu genç sanatçıların başlattığı edebî hareketi, Özbek edebiyatında yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul etmek doğru bir değerlendirme olur.

Bibliyografya

- 1- Abdullah oğlu Hasan, İsmail Bey Gaspirinski, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1933, Sayı 16, s. 170-175
- 2- Allworth, E., Intellectual and Literary Changes, Central Asia A Century of Russian Rule, *Columbia University Press*, 1967
- 3- Arzibekov, R., A. Abdurrahmanov, Şair Ümidî'nin hayatı ve icadı, *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1970, 3, s. 45-47
- 4- Caferoğlu, A., Mirza Fethali Ahundov, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1933, sayı 24, s. 436-443
- 5- ———, Mirza Fethali Ahundzade hakkında bir vesika, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1934, sayı 26, s. 41-45
- 6- Eckmann, J., Cağatay edebiyatının son devri (1800-1920), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1963, s. 121-156
- 7- ———, Die Tschaghataische Literatur, *Fundamenta II*, s. 304-402
- 8- Hakimbay, A. N., Türkistan'ın Buhara ülkesinde dil meseleleri, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1934, sayı 31-32, s. 285-295.

bulunmuş; 1882 yılından sonra da sadece vaktini yazı yazmakla geçirmiştir (bkz. R. Arzibekov, A. Abdurrahmanov, "Şair Ümidî'nin hayatı ve İcadı", *Ö D E*, 3, 1970, s. 45), Furkat (1858-1909) ise ticaretle uğraşmış ve arkadaşları gibi bağımsız olarak yazılarını yazmıştır (bkz. Halid Resul, aynı eser, s. 124-146).

³⁹ Halid Resul, aynı eser, s. 139-140.

- 9- Kerimov, Tanlangan Eserler, *Mukimî*, Taşkent 1958
- 10- Köprülü, F., Çağatay edebiyatı, *İslâm Ansiklopedisi*, 24. Cüz, 1945, s. 270-323.
- 11- İshakı, A., Edil - Ural şairi Abdullah Tokay, *Azerbeycan Yurt Bilgisi* 1933, sayı 16, s. 190-192
- 12- Levend, A. S., Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları, *TDK yayımı*, Ankara 1949
- 13- Refik, S., Son devir Azeri edebiyatı, *Azerbeycan Yurt Bilgisi* 1932, sayı 1, s. 27-34
- 14- Resul, H., Tanlangan Eserler, *Furkat*, 2 cilt, Taşkent 1960
- 15- Sevengil, R. A., Saray Tiyatrosu, C. IV, İstanbul 1970
- 16- Tanpınar, A. H., XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1956
- 17- Togan, Z. V., Türk İli (Türkistan) Tarihi, İstanbul, 1942-1947

Makalede Kullanılan kısaltmalar :

AYB : Azerbeycan Yurt Bilgisi Dergisi

İ A : İslâm Ansiklopedisi

ÖDE : Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi

TDAY - Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten